

HET GEWETEN

Als dat maar goed zit

Filos, het filosofisch cafe van 's-Hertogenbosch
Oktober 2014

HET GEWETEN

Als dat maar goed zit

Filos, het filosofisch cafe van 's-Hertogenbosch
September 2014

Het Geweten

Wat is het geweten eigenlijk? Kan het zijn dan iemand geen geweten heeft of anders gezegd: gewetenloos is? Is het aangeboren of wordt het tijdens een individueel mensenleven gevormd? Zou je het geweten kunnen zien als een innerlijk kompas betreffende het goede en het juiste? En waar komt dat inzicht dan vandaan? Is het geweten (onlosmakelijk) gekoppeld aan religie en geloof?

Wat kunnen we te weten komen over het geweten? Het geweten bestaat al meer dan tweeduizend jaar, hoe 'ziet' het er (door de eeuwen heen) uit? Welk concept/proces willen we 'vangen' als we over geweten spreken?

Een heleboel vragen als basis van een zoektocht naar het geweten. Als start zou ik een paar termen willen noemen die nauw samenhangen met het geweten, zoals plicht, verantwoordelijkheid, schuldgevoel en berouw. Als we deze naast het 'innerlijke kompas' plaatsen dan ontstaan er twee pijlers, enerzijds kennis over dat wat 'moet of hoort te gebeuren' en anderzijds 'een persoonlijke gevoel' als hier niet aan wordt voldaan. Deze twee pijlers zijn, zo zou je kunnen zeggen, een (zelf)sturend vermogen van de individuele mens.

O U D E B R O N N E N

Is het geweten er altijd al geweest? Maakt het mee deel uit van de menselijke geschiedenis? Met deze eerste gedachten omtrent het geweten is het relatief makkelijk om eens terug in de tijd te gaan om te zien of we in oude bronnen het geweten kunnen terug vinden.

De (eerste) verwijzingen kunnen we ruim 2500 jaar terug in de tijd vinden. Kijkend naar het concept - een innerlijk kompas of innerlijke regel - dan komen we dit al tegen in oude Joodse teksten. In Deuteronomium hoofdstuk 30 is een stukje tekst te vinden, dat verwijst naar het verinnerlijken van geboden. De mens kan Gods geboden in zich opnemen, ze eigen maken en ze volbrengen. Ook spreekt God in/via Jeremia (hoofdstuk 31) over een innerlijke wet "Ik zal mijn wet in hun binnenste leggen en hem in hun hart schrijven". Het gaat hier over een nieuw te sluiten verbond (tussen God en de mensen) waarin de wet door God in de harten van de mensen geschreven wordt.

Bij de oude Grieken (Athene) komen we een woord/concept tegen dat aan de basis ligt van het zelfsturend vermogen van de mens. Het Griekse woord *syneidesis* kent twee pijlers: een inherent en innerlijk oordeelsvermogen en kennis van het zelf (zelfkennis). Deze moeten samen tot goed handelen leiden. Plato noch Aristoteles spreekt over het geweten. Ze spreken echter wel over deugden, praktische wijsheid en zwakheid van de wil. Aspecten die we - zeker later - terug zullen vinden in verschillende concepten van het geweten.

OVER DE WERELD

Is het geweten iets wat overal in de wereld een bekend concept is? Zijn er andere culturen die hetzelfde fenomeen kennen en/of beschrijven? Zijn in het Boeddhisme en in het denken van Confucius concepten terug te vinden dat sterk lijkt op ons concept van geweten? Hiertoe moeten we eerst maar eens onderzoeken welke concepten in het westerse denken te vinden zijn, want dan kan dat als uitgangspunt dienen voor de zoektocht in het Oosterse denken.

2000 jaar het geweten

DE KLASSIEKEN

Het Engelse woord *conscience* is terug te voeren op het Latijnse *consentia* en het werkwoord *conscire*. Dit betekent zoveel als met (*con*) kennis (*scire*)¹. In de Romeinse tijd had het woord betrekking op gedeelde kennis waaronder de publieke opinie en gedeelde waarden. En het ging dan om de kennis die een individuele persoon heeft, wat hij/zij wel (en dus ook niet) weet; de kennis die in iemand aanwezig is. Tevens is het te begrijpen als met-kennis handelen. Dus weten waar het over gaat, weten wat belangrijk is, bewust zijn van wat je doet, etc. Niet als als een kip zonder kop iets ondernemen maar bedenken wat wijs en verstandig is, voordat een handeling wordt ingezet.

Kan gesteld worden dat het Griekse en het Latijnse concept identiek zijn? Het *syneidesis* met het innerlijk oordeelsvermogen en de zelfkennis lijkt toch iets anders dan gedeelde kennis. Het is in ieder geval zo dat het Griekse woord *syneidesis* zoals we dit o.a. tegenkomen in de Griekse teksten van Paulus in het Latijn vertaald worden door het Latijnse *consentia*. Het woord heeft dan betrekking op wat we tegenwoordig als 'een al dan niet zuiver geweten' zouden beschrijven. Hier verschijnen drie verschillende concepten van het geweten.

In klassiek romeinse teksten zijn ook wat uitspraken omtrent het geweten terug te vinden. Volgens Cicero zou een goed functionerend geweten rechtsvervolgning overbodig maken; het geweten en recht sluiten elkaar uit. Het slechte geweten voegt een straf toe aan een juridische vervolging. Ontstaat het slechte geweten omdat een daad tot juridische vervolging heeft geleid, of is er al het slechte geweten en wordt daar nog een keer juridische vervolging aan toe gevoegd? Quintilian constateert in ieder geval dat een mens die van het juiste pad afwijkt twee maal wordt gestraft: één maal door de wet en één maal door zijn geweten. En welke straf duurt langer; het knagende geweten of de door een rechter opgelegde straf? En kan de tweede het geweten sussen?

EEN VROEG-CHRISTELIJK GEWETEN

Zoals ik al eerder beschreef werd het Griekse *syneidesis* vertaald met het Romeinse *consentia*. Hiermee kreeg het concept ook de klassiek romeinse lading. Toch ging de innerlijke leidraad niet helemaal verloren. Het vroege christelijke geweten diende twee heren: een interne leidraad en een externe leidraad. Het interne oordeelsvermogen en de gedeelde kennis en waarden en publieke opinie.

¹ overigens kent ook het Engelse woord *conscious* (bewustzijn) dezelfde Latijnse oorsprong.

Overigens is het maar de vraag of een intern vermogen tot oordelen hetzelfde is als een set regels op basis waarvan je als dient te handelen of een kompas die naar het goede wijst.

Een interne leidraad is terug te vinden bij de tekst “de Romeinen” van Paulus. In deze tekst maakt hij een onderscheid tussen de Joodse en de Christelijke gelovigen. De Joden worden - aldus Paulus - geleid door een externe wet - waaronder de tien geboden - de christenen daarentegen ontvangen van God hun interne kompas. Christen zijn, is uitverkoren zijn, omdat God het verkiest om het interne kompas in de mens te plaatsen. De consequentie van dit uitverkoren-zijn is dat het geweten, als innerlijk kompas, dus aanwezig is, zonder inmenging van de mens. Het vraagt om scholing noch om oefening.

Augustinus (354–430) - een aanhanger van het gedachtegoed van Plato - ziet de menselijke ziel (het geweten?) als een fragment van het goddelijke licht. Het kwaad komt niet voort uit een activiteit van de ziel maar wordt geïnitieerd vanuit het lichaam. Ook Plato/Socrates zag het lichaam als belemmering (kooi) om tot het juiste door te dringen. Het is dus aan de ziel om over het lichaam te heersen. Het geweten speelt hier een belangrijke rol in. Het geweten is taak- en activiteit gericht. Ze richt zich op het verbeteren van jezelf en zet het aan tot actie. En ze blijft roepen tot actie totdat er gehoor aan wordt gegeven. Het geweten is dus best wel een zeurkous. Het geweten zelf spreekt tot je, als ware het een persoon buiten jezelf, toch is het deel van jezelf. Het geweten weet dus alles wat je zelf ook weet. Je kunt het geweten dus niet voor de gek houden. Toch is het geweten niet geheel autonoom; het is gevoelig voor wat anderen vinden en voor wat andere doen.

Augustinus is zelf nogal door zijn geweten gekweld. Het heeft lang geduurd voordat hij zich heeft overgegeven aan de roep om zich tot het Christendom te bekeren.

I N D E M I D D E L E E U W E N

Volgens Bonaventura (ca. 1217 - 15 juli 1274) - een Franciscaan - bestaat het geweten uit twee delen - beide aangeboren -. Het ene deel bestaat uit (goddelijke) waarheden, zoals ‘god gehoorzamen’, ‘beroken je burens geen schade’, ‘respecteer de levenden en de doden’, etc. Dit gedeelte is niet alleen aangeboren, maar is ook onfeilbaar. Het kan zich niet vergissen. Het tweede gedeelte is wel degelijk tot vergissingen in staat, ze gaat namelijk over het toepassen van die algemene principes. Dit toepassen rust op het redeneren van de mens. En dit redeneren is - en dat is niet verwonderlijk - niet onfeilbaar.

In het geweten - en daarmee in de mens - zit een neiging tot (het doen van) het goede en deze drijfveer is de aanzet tot het gebruik en toepassen van het geweten.

Thomas van Aquino (1225–1274) ziet het geweten als het toepassen van kennis zodat een mens tot daden komt. Deze kennis moet dus veel omvattend en praktisch toepasbaar zijn. De kennis kan worden opgedeeld in primaire en secundaire ‘regels’ of principes. De primaire regels zijn vrij abstract, zoals ‘je moet god gehoorzamen’ en ‘doe het goede en vermijd het kwade’. De secundaire regels leert een mens door ervaring en onderwijs. Ze worden geoefend door de deugd zorgzaamheid en/met aandacht. De combinatie van deze primaire en secundaire principes maakt het mogelijk dat een mens in een specifieke situatie het juiste kan doen, en zo een zuiver geweten kan houden. Het geweten gaat dan over het toepassen van de juiste principes op het juiste moment: deugdzaamheid vraagt om deugden. En de deugden rusten op de regels/principes. Hierbij speelt een sterke wil een rol, die het goede ondersteunt en het niet-goede vermijdt. Iedere mens kan dus in iedere situatie een afweging maken (een keuze ma-

ken) wat hij gaat doen. En in tegenstelling tot Bonaventura rust dit niet echt op een redenering, maar is dit meer een soort mechanisch (noodzakelijk) afgeleide.

Volgens Thomas van Aquino kunnen dus - in tegenstelling tot Bonaventura - de regels mogelijk niet juist zijn of kan een mens zijn deugden op ondeugdelijke wijze inzetten; de foute keuze maken. Dit alles doordat zijn onderwijs, oefening, het wege van de situatie, en/of zijn gevolgtrekkingen niet juist zijn. Er komt dan misschien wel een primaire regel van God (of deze is hier direct op terug te voeren) de mens moet daar wat mee doen en kan dan wel degelijk de mist in gaan.

Het denken over het (concept) geweten in de Middeleeuwen kent zo een aantal inconsistenties (die overigens wel productief zijn), nl. het geweten functioneert als vriend en als vijand. Vriend omdat het je helpt het goede te doen, vijand omdat hij kan blijven aankloppen of als hij je aanzet tot iets wat je niet goed uitkomt. Het geweten is daarmee ondersteunend en correctief. En de stem klinkt zowel van binnenuit als van buiten. Tot slot is in de ontwikkeling van het geweten een tweedeling binnen het geweten aan het ontstaan, nl. dat deel dat we zelf als mens ontwikkelen en dat deel dat van God komt. En het lastige van deze tweedeling is, is dat ze elkaar kunnen tegenspreken. Er ontstaat zoiets als een dubbel geweten.

ERASMUS EN LUTHER

Op zich misschien wonderlijk om Erasmus (1469-1536) en Luther (1483-1546) onder één kopje te plaatsen. Hun denken liep op een aantal fronten sterk uiteen. Als tijdgenoten hebben ze elkaar gekend en was er sprake van een briefwisseling tussen beide heren. Ook is duidelijk uit hun geschriften af te leiden dat ze elkaars ideeën kenden. Het belangrijkste punt van overstemming gaat over de uiterlijke vormen van het christelijke geloof. Ook Erasmus vond het uiterlijk vertoon maar niets. Hun grootste verschil is te vinden in de idee van beide heren betreffende de vrije wil. Vrije wil heeft in deze betrekking op de vraag of de mens de mogelijkheid heeft om zelf keuzes te maken of dat de mens louter in de illusie leeft dat hij vrije keuzes maakt. Beide heren onderbouwen hun standpunt, niet door op de rede te wijzen, omdat de rede het niet kan bewijzen, maar door bijbelse passages in stelling te brengen. En uiteraard in het bestrijden van de interpretatie van de passages die de ander inbracht. Het behelst dus absoluut geen filosofische maar wel een theologische discussie. Dit punt van de vrije wil is de kern van de reformatie. Daarbij was Erasmus een absolute pacifist en was fel tegen de breuk met de kerk die Luther voorstond.

Om het concept geweten te begrijpen zoals Erasmus dat verwoord zal ik eerst zijn gedachten over de mens uiteenzetten. Volgens Erasmus bestaat de mens uit drie delen: een goddelijke ziel (soul), een geest (mind) en een fysiek lichaam (gelijk aan het lichaam van een dier). Hij heeft dit idee overgenomen van Origen (c. 185–c. 253), die weer bij Paulus te raden was gegaan. Het lichaam, waarin de zonde is gehuisvest (na de zondeval), staat het laagste in de hiërarchie. De goddelijke ziel, naar Gods evenbeeld, staat het hoogste in de hiërarchie. Daar tussenin bevindt zich de geest. Deze is in staat tot de zintuiglijke waarneming en het aanzetten tot beweging. Deze geest kan zich richten op het spirituele en zo het goddelijke naderen, maar ook op het lichamelijke en zo van het goddelijke wegdrijven.

Deze geest moet gevoed worden met kennis en voorbeelden. Hoewel het goddelijke - met zijn geweten - in de mens aanwezig is, moet de mens wel geleerd worden hier iets mee te doen. Onderwijs is dus zeer belangrijk voor Erasmus, wat ook blijkt uit zijn teksten over onderwijs. In deze geest ligt de mogelijk-

heid tot vrije wil. Met een ziel (geweten) die weet en moet leiden, een lichaam dat anders wil is het aan de geest om te kiezen. Deze keuzemogelijkheid - de vrije wil - is noodzakelijk voor ethiek, zonder vrije wil, kan een mens geen moreel oordeel vormen.

In zijn latere teksten voegt Erasmus aan deze driedeling ook nog de goddelijke genade toe. Waardoor de mens dus niet alles via onderwijs kan realiseren, maar ook nog afhankelijk is van de genade van God. Verdwijnt hiermee dan een stuk van de vrije wil? Niet helemaal, want de mens kan de genade van God ook naast zich neer leggen.

Het valt te raden wat de idee van Luther omtrent de vrije wil en in relatie daarmee het geweten in houdt. Volgens Luther is het louter een illusie dat de mens een vrije wil heeft. Het geweten komt van God (als een pijl van vuur/licht) en wordt in de mens geplaatst. Om dit geweten te schragen is een continue studie van de bijbel nodig omdat hierin wordt uitgelegd wat het geweten al weet. Via de bijbel wordt het geweten gevoed, gehard en verstevigd.

CALVIJN

Met Calvijn (1509-1565) verdwijnt de vrije wil helemaal naar de achtergrond en krijgt het geweten een heel andere duiding. Calvijn ziet geen pijl van licht, geen inscriptie in de mens door God. Hij ziet het geweten als een boek, een boek dat tijdens het leven wordt geschreven met de slechte daden (de wonden) van de mens. God heeft dit boek nodig om te kunnen oordelen over het leven van de mens als de tijd daar is, maar ook om genadig te zijn en zo de mens van zijn zonde (wonden) te kunnen genezen. Het zuiveren van het geweten valt onder de genade van God. En de mens kan er doordat hij geen vrije wil heeft, er geen invloed op uitoefenen wat hij doet. Hiermee heeft het geweten van Calvijn geen mogelijkheid in zich om het handelen van de mens te sturen (Calvijn ziet de vrije wil als een illusie) en zo het kwaad uit de wereld te bannen. Ook is dit concept geen ruimte voor boetedoening of schuld. De mens is per definitie schuldig en kan daar niets aan doen.

VERLICHTING

Het is natuurlijk maar de vraag of William Shakespeare (1564-1616) al in de periode van de verlichting valt, er lijkt echter al een zekere mate van secularisatie op te treden; een denken vrij van de kerk en de kerkelijke leer. Bij zowel Shakespeare als bij John Fletcher (1579-1625) komen we in hun toneelstukken beschrijvingen van een geweten tegen dat los staat van God; het is een geweten dat mensen zelf vormen.

Hamlet, spreekt vlak na zijn legendarische woorden “to be or not to be” de volgende tekst uit waarin het geweten aan bod komt (derde acte, eerste scene, regel 78 t/m 82):

The undiscover'd country, from whose bourn
No traveller returns, - puzzles the will,
And makes us rather bear those ills we have
Than fly to others that we know not of?
Thus conscience does make cowards of us all;

In Fletcher King Henry VII krijgt het geweten een gevoelige kant. Het geweten ontwikkelt een verlangen naar Anne Boleyn. Het geweten blijkt ‘slachtoffer’ te kunnen worden van goede en slechte invloe-

den, waardoor het geweten zelf niet meer een vaste vorm (ontvangen van god), maar met de mens kan veranderen. En dus niet alleen maar ten goede. Een goed geweten en een slecht geweten zijn dus mogelijk en goed en slecht dan dus is de betekenis van een goede leidraad en een slechte leidraad.

De ontwikkeling van twee gewetens (die we ook aan het eind van de middeleeuwen al tegenkwamen) gaat hiermee rustig verder. Het grootste probleem van deze tweedeling, waarbij het ene geweten van God komt en het andere geweten wordt gevormd door de individuele mens is dat er een conflict kan ontstaan tussen deze twee gewetens; en wie heeft er dan gelijk? Wanneer het eigen geweten van de mens in overeenstemming is met de gedeelde kennis, de publieke opinie en de algemeen geaccepteerde waarden, (zie de Klassieken), dan wordt het geaccepteerd als iemand dit geweten volgt en niet zijn goddelijke stem. Als het individuele geweten echter strijdig is met de gedeelde kennis dan kan dat weer niet. En hoe zit dat dan als hij zegt dat hij dit als een goddelijke stem hoort? Deze wijze van denken over het geweten leidt tot een morele anarchie. Iedere mens kan zich beroepen op zijn geweten, maar het geweten zelf kan niet meer 'getoetst' worden en is eigenlijk alleen maar geldig als ze algemeen aanvaard wordt. Het geweten verwordt daarmee tot een publieke opinie.

JOHN LOCKE

Locke (1632-1704) is misschien wel de grootste voorvechter van het vrije denken. In zijn essay over tolerantie beargumenteert hij dat wij als mens niet in staat zijn te weten wat de juiste godsdienst is en dat we dus allemaal leven in/vanuit de overtuiging dat we het juiste geloof aanhangen. Tolerantie jegens andere religies is dus de enige juiste houding.

Verder staat Locke bekend om zijn Tabula Rasa; de mens is een onbeschreven. Alles wat een mens weet is eerst in zijn zintuigen geweest. Een aangeboren geweten, of een geweten dat door God in de mens wordt gepland is dus volgens Locke uitgesloten. Het geweten als een set waarden en normen is voor hem dus ook geen juist concept. Hij ziet wel duidelijk een mogelijkheid tot het verzamelen van kennis over goed en kwaad (inductieve methode). Ook vindt hij een oplossing voor het fenomeen dat iemand zich op zijn geweten beroept. Hij legt dat als volgt uit: de gelovige/godsdienstige mens denkt dat hij zich laat leiden door het licht in hem zelf, een licht wat hij toewijst als afkomstig van God, maar dit licht is niet meer en niet minder dan zijn eigen kracht en doorzettingsvermogen. Het geweten als concept wordt dan dus de bron van doorzettingsvermogen en daadkracht om iets in de wereld te realiseren. En dit 'iets' kan zowel goed als slecht zijn; daar laat Locke zich niet over uit.

Dit concept van het geweten, namelijk de wil om iets te realiseren, biedt houvast bij het begrijpen van gedrag dat juist vraagt om veel doorzettingsvermogen, zeker wanneer dit tegen de publieke opinie in gaat. Een beroep op het geweten doen, zegt dus niets over de inhoud noch over de voedingsbodem waarom iemand iets doet, het zegt dus alleen maar iets over enorme wil waarmee iemand het doet. De verantwoordelijkheid voor de keuze, de beweegredenen liggen volledig bij de persoon zelf. Hij kan zich niet op iets 'buiten hemzelf' beroepen. Een beroep doen op het geweten, lijkt dit wel te suggereren.

Locke erkent overigens wel de noodzaak van een autoriteit die bepaalt wat goed is. Hij legt deze autoriteit bij de staat. Deze moet om te beginnen de individuele vrijheid van denken van de mens borgen en moet dat wat algemeen als het goede (en daarmee ook het slechte of kwade) wordt gezien via wetten borgen om zo een samenleving mogelijk te maken. Iedere mens, staat of religie die het denken van de mens wil bepalen, heeft in de ogen van Locke een tirannieke neiging; ze ontnemt namelijk de mens

zijn meest basale vrijheid, te weten: de vrijheid van denken. Wetten moeten dergelijke tirannieke praktijken voorkomen. Het feit dat het goede niet een vaststaand iets is, leidt er dus toe dat wetten aangaande wat wenselijk en niet-wenselijk is, in de loop van de tijd kunnen veranderen. De publieke opinie beïnvloedt het democratische proces.

ETHISCHE ANARCHIE

Het geweten als innerlijk kompas weet ook ten tijde van Locke nog wel stand te houden. Anthony Ashley-Cooper (Earl of Shaftesbury) (1621-1683), ziet het geweten als een aangeboren ethisch gevoel wat open staat voor evaluatie en correctie op basis van de rede. Hij concludeert dat een religieus geweten op dezelfde grond rust als het algemeen menselijk geweten. Een mens kan heel goed zonder een kerk of religieuze instelling tot een afweging van goed of kwaad komen. Het bevangen worden door schuld is net zo'n natuurlijk fenomeen, het is vergelijkbaar met het gevoel van 'angst voor straf'.

In het concept van Ashley-Cooper komen we ook weer (voor het eerst sinds lange tijd) de zelfkennis en het zelfonderzoek tegen. Het aangeboren ethisch gevoel kan namelijk misleid worden. Zelfkennis, rede en evaluatie van eerdere situaties zijn dus nodig om het kompas op pijl te houden. Religie kan zo'n proces mee vormen, maar ze kan ook het geweten misvormen als ze de rede negeert of de situaties op niet-eigenlijke wijze evalueert.

Met het geweten als aangeboren innerlijk kompas dat om onderhoud vraagt is er nog steeds sprake van een vorm van overkoepelende autoriteit en een verantwoordelijkheid namelijk 'het aangeborene'. Het wordt echter steeds moeilijker om in de secularisatie een overstijgende autoriteit te vinden. Het geweten wordt steeds persoonlijker en daarmee steekt een ethische anarchie de kop op.

JEZELF DE MAAT NEMEN - IMMANUEL KANT

Het moderne geweten kent nog een wonderlijk aspect. Ze gaat er namelijk vanuit dat je als mens jezelf de maat kunt nemen. De mens bouwt voor zichzelf een kompas (al of niet met aangeboren -goddelijke elementen) en gaat dan zelf toetsten of zijn handelen wel door de beugel kan. Kant (1724-1804) plaatste hier kanttekeningen bij. Hij stelde namelijk dat we als mens onszelf niet de maat kunnen nemen. Hoe kun je objectief oordelen over jezelf?

Met behulp van het geweten kan een mens dat, zo stelt Kant. Hiertoe verandert hij het concept geweten: het geweten komt buiten de mens te staan, en krijgt een objectieve vorm: de ideale mens die rede geeft. Zo ontstaat een objectivering van het zelf. Om een concept te vormen dat buiten de mens komt te staan, wordt een objectieve raadgever leidend, namelijk de rede. En er komen een paar uitgangspunten bij die niemand kan betwijfelen zonder de rechtvaardigheid / menselijkheid een halt toe te roepen. Dit zijn de 'regels' die het categorisch imperatief van Kant vormen:

De regel die als uitgangspunt dient voor een handeling zou ten alle tijden en overal als algemene regel moeten/kunnen gelden.

En ten aanzien de omgang met een mens stelt Kant dat een mens nooit louter als middel mag worden gebruikt, ze is namelijk altijd ook een doel op zichzelf.

De eerste 'regel' valt te verduidelijken door uit te leggen wat Kant een onrechtvaardige mens vindt. De onrechtvaardige mens vindt dat de regels waar ieder zich aan dient te houden, niet voor hem zelf gelden. De tweede is eigenlijk al een afgeleide van de eerste. Maar Kant maakt hiermee wel een onderscheid tussen mens en niet-mens. Alles wat niet-mens is, mag kennelijk wel als middel worden gebruikt (en is geen doel op zichzelf). Tevens toont deze regel hoe een mens een relatie heeft met de wereld om zich heen; de mens ziet de wereld als middel tot zijn eigen doelen. Een andere mens moet echter ook gezien worden als iemand met doelen: doelen in zichzelf (persoonlijke ontwikkeling) en in de wereld. En je zou dit dus als de fundamentele vrijheid van de mens kunnen beschouwen.

Kant lost dus met zijn concept twee problemen op: de mens die zichzelf moet beoordelen en het ethische anarchisme. In zijn objectivering creëert hij een geweten buiten de mens met een kader waar iedereen het mee eens kan zijn, mits hij rechtvaardig wil zijn en dat laatste is weer noodzakelijk omdat we een regel willen die voor iedereen van toepassing is.

De consequentie van het concept - de objectieve ander buiten jezelf - is dat een mens, die deze redenering volgt zich verplicht voelt om te handelen conform 'de objectieve ander buiten jezelf'. Hierom noemen we de idee van Kant een plichten-ethiek. Dit plichtsgevoel is zo sterk, dat iemand dat zelfs doet, als hij er zelf slechter van wordt. Een mens handelt dan tegen zijn eigen belang in. Zo kan een ouder zich opofferen voor een kind, een burger weigeren mee te vechten in een oorlog, etc..

J E Z E L F D E M A A T N E M E N - A D A M S M I T H

Adam Smith (1723-1790) - als tijdgenoot van Kant - toont een andere weg om het probleem inzake de zichzelf beoordelende mens op te lossen. Zijn beschouwing van het geweten begint in het concept van verantwoording afleggen: Het gesprek met het eigen geweten als een vorm van rechtspraak. Belangrijk bij rechtspraak is dat de 'rechter' (lees: het geweten) onfeilbaar is. Wat maakt nu die onfeilbaarheid? Komt dat van God, van de gemeenschap en/of ligt die mogelijkheid toch(?) in onszelf?

Volgens Smith komt het verantwoording afleggen (aan jezelf, anderen of aan God) niet zomaar uit de lucht vallen. Hij ziet dit als een aangeboren fenomeen. De mens is zoekende naar het 'oordeel' betreffende goed en kwaad. En wat blijkt: 'zet een mens in een samenleving en hij vindt de spiegel die hij zoekt/zocht'. Het verantwoording afleggen aan de medemens (en aan je tweede ik) gaat vooraf aan het verantwoording afleggen ten overstaan van God. God lijkt in deze een menselijke constructie, zo constateert hij. Het is een manier om een onfeilbare rechter in het leven te roepen. Een mens kan namelijk niet over zichzelf oordelen. Alleen de samenleving kan over iemand oordelen. Maar ook het tweede zelf is een harde rechter: de demonen jagen op hen die schuldig zijn. En deze demonen zijn niet meer en niet minder dan de tweede ik. Ook een misdager bevraged zichzelf, zelfs als niemand zijn daad kent. Het tweede ik neemt het standpunt in van algemene waarden en normen en zo vormt de mens zich een dubbele identiteit. Om deze te vormen is een samenleving of gemeenschap nodig. Het geweten bestaat zo uit kennis en uit zelfregulering. De kennis kent twee pijlers: zelfkennis en gedeelde kennis over goed en fout.

V R I J H E I D A L S G R E N S V A N H E T G E W E T E N - J O H N S T U A R T M I L L

De meeste mensen kennen John Stuart Mill (1806-1873) van zijn utilitarisme (greatest happiness principle). Hij is echter bovenal een vrijheidsdenker. En zoekt antwoord op de vraag hoe het individu be-

scherm kan worden tegen de mening van de meerderheid. Wonderlijk genoeg lijkt dit in tegenspraak met zijn antwoord op de ethische vraag 'wat moet ik doen?'. Hij komt dan met de afweging 'the greatest good to the greatest number'². In zijn idee staat de individuele vrijheid centraal. Vrijheid - in de betekenis van het individuele - is misschien wel in zijn ogen het allergrootste goed. Alles wat het individuele negeert is in de ogen van Mill despoet. Zo staat hij voor vrijheid van geweten, van denken en gevoel, van opinie, van sentiment, van expressie, etc.

Mill krijgt dus kriebels van Smith. Het geweten met gedeelde kennis over goed en kwaad ontkent de individuele vrijheid. Het geweten dient geen sociale kant te hebben, omdat in het sociale de ontkenning van het individu besloten ligt. Het sociale duwt de mens in de richting van de opinie, terwijl de mens juist gestimuleerd moet worden om te onderzoeken wat hij zelf vindt en denkt en zijn plan hierop te trekken. Een mens moet waken voor het tirannieke; dit kan in heel wat dingen besloten liggen, zoals onderwijs, politieke stromingen en politieke partijen, religie, etc. Een individuele mens moet hiertegen beschermd worden.

Het geweten is ook dus uitermate individueel. Zo individueel dat Mill er zelfs vanuit gaat dat er sekse verschillen zijn in inhoud en werking van het geweten. Mannen en vrouwen oordelen anders, over zichzelf maar ook over anderen. Een individu heeft dus altijd de vrijheid om te oordelen (over zichzelf), want niet in tegenspraak is met een gerechtelijke uitspraak door de samenleving, mits het individuele maar stand kan houden. Zelfs als individu en rechter het niet met elkaar eens zijn.

Grenzen aan/van het geweten

Uit het bovenstaande overzicht komen een aantal verschillende concepten van het geweten naar voren en sommige aspecten komen samen in weer nieuwe concepten van het geweten, en sommige concepten zijn zo tegenstrijdig dat ze niet in één concept te vangen zijn:

- * Een enkelvoudig geweten afkomstig van God (uitverkorenen ontvangen het);
- * Een enkelvoudig aangeboren geweten met inhoud;
- * Een aangeboren vermogen tot ethisch oordelen;
- * Een aangeboren wil om verantwoording af te leggen;
- * Een geweten gebaseerd op de rede;
- * Geen gehoor geven aan het geweten leidt tot (een gevoel van) schuld;
- * Een meervoudig geweten - doorgaans twee -: een geweten van god een zelf gevormd geweten;
- * Een geweten bestaand uit zelfkennis, gedeelde kennis (opinie) en/of goddelijke kennis;
- * Een (aangeleerd) geweten dat om opvoeding, onderwijs en continue evaluatie vraagt;
- * Een geweten dat om onderhoud vraagt;

² In de overweging 'the greatest good to the greatest number' is het woord greatest heel belangrijk. Er bestaat volgens Mill wel degelijk een gradatie in 'het goede'. Het ene goede is beter dan het andere goede. Om deze afweging te kunnen maken, moet de oordelende persoon beide goeden kennen. Dan wel iemand raadplegen die bekend is met ze allebei. Een groter goed voor een kleinere groep mensen is dan te prefereren boven een minder groot goed voor een grotere groep mensen.

- * Een geweten dat een correctief vermogen heeft;
- * Een geweten als weerslag van daden.

Deze concepten worstelen allemaal met een of meer problemen die ze willen oplossen, dan wel juist ontstaan door het gevormde concept. Een belangrijk aspect van het geweten is de onfeilbaarheid. Wat heb je als mens aan een geweten dat zich vergist of je leidt tot het kwade? Hoe kun je zeker of je geweten het bij het juiste eind heeft? Het geweten kan nogal dwingende vormen aan nemen (je letterlijk achtervolgen) en dan is het toch wel handig om te weten of het geweten gelijk heeft. Meestal gaan we daar wel van uit.

Om dit probleem op te lossen is er het fenomeen objectiviteit; een geweten van God is onfeilbaar. De rede is dat volgens sommigen ook. De universele uitgangspunten van Kant zijn zo'n vorm van objectivering, zeker ook omdat hij ze met de rede combineert. De logica leert ons echter dat er heel wat drogredenen bestaan en dat we heel wat fouten maken in onze redeneringen. Wanneer we de rede als uitgangspunt nemen is onderwijs in de logica noodzakelijk. Een ander probleem bij het redeneren vormen de premissen - de uitgangspunten van de redenering -. We zijn niet in staat om de waarheid hiervan te bewijzen. En de premissen van Kant rusten op een cirkelredenering. En tegenwoordig vinden we zijn idee betreffende de mens als enige soort met een doel op zichzelf toch wat bedenkelijk. En er bestaat ook nog zoiets als oorlog, waarin we mensen wel degelijk mogen inzetten als middel tot vrede of het eigen gelijk.

Het individueel gevormde geweten leidt tot een ethische anarchie, zeker als we dat geweten een hoge mate van geldigheid toekennen. Je beroepen op je geweten - de gewetensbezwaren - (zelfs als sta je inhoudelijk helemaal alleen), kan alleen als we geweten een geldigheid / waarheid toekennen. Als het alleen maar een drijfveer is, of aanzet tot daden, zoals we dat bij Locke tegenkwamen, dan heeft het geweten zelf geen enkele inhoudelijke waarde. Het is alleen maar een wil van een persoon. In het laatste geval heeft het dus helemaal geen zin op je te beroepen op je geweten als ware een gewetensbezwaarde.

Een geweten dat rust op gedeelde kennis, opinie, dat wat de gemeenschap vindt, kan moeilijk een universele waarde krijgen, omdat ze dan tijd en plaats gebonden is, en de neiging heeft om een kwaad tot een goed te verheffen of andersom. Iets universeels als discriminatie kan dan niet bestaan, maar ook niet het uitgangspunt 'gij zult niet doden'. Ook slavernij is dan wel en dan niet goed, dit is namelijk niet afhankelijk van de daad, maar afhankelijk van wat de goegemeente er van vindt.

Er blijft dus een lastige vraag staan: kunnen we het geweten een universele waarde toekennen? Waarom wel/niet? En het feit dat we deze vraag kunnen stellen, betekent eigenlijk al dat we het antwoord weten.

Sommige van de beschreven concepten van het geweten stellen dat er eigenlijk niets is. Zo zou je kunnen zeggen dat in de ideeën van Locke (alleen maar een 'uiting' van wil) en Smith (de mens wil zich verantwoorden en zoekt een kader) het geweten geen enkele inhoudelijke waarde heeft. Beroepen op je geweten heeft dus geen enkele zin. Ze geven echter ook geen antwoord op de vraag waarom we ons al maar schuldig kunnen blijven voelen over een daad in een ver verleden, door iedereen vergeven en vergeeten.

Naar het Oosten

Nu we deze verschillende vormen van het geweten gevonden hebben, kunnen we kijken of er in het Oosten iets te vinden is, wat hier op lijkt. Het geweten is echter een zeer uitgebreid iets geworden, de kans dat we iets vinden zal dus erg groot zijn, de vraag is alleen wat.

BOEDDHISME

Kent het Boeddhisme een concept wat lijkt op ons geweten? Om dit te onderzoeken ben ik te raden gegaan bij de uitspraken van Boeddha (Sayings of Buddha). Een van de eerste dingen die daar - natuurlijk - bij opvallen is dat hij weinig zegt over gedrag - wat wel en niet te doen - maar vooral iets zegt over de houding die we aannemen ten opzichte van onszelf en de wereld om ons heen. Maar misschien toch nog iets wat er op lijkt:

“Everyone is capable of purifying one’s own mind and modifying one’s own will to reach the state of pure and unpolluted joy.”

“Heaven and hell are not outside this world. Heaven and hell are actually inside our own bodies that are several feet tall.”

En wat dat dan betekent? Iedere mens vertrouwt en bouwt op zijn eerdere ervaringen en op basis daarvan beoordeelt hij de wereld (en zichzelf) als goed en kwaad. En deze mentale staat zal hij altijd gebruiken, als uitgangspunt van zijn bestaan en het contact met de wereld. Alles wat hem goed gezind is, is goed en alles wat tegen zijn wil in gaat is kwaad. Deze innerlijke emoties zorgen ook voor begeerte, resentment, teleurstelling, plezier, droefheid, etc. Lichaam en geest zijn zo voortdurend gebonden aan veranderingen in de externe wereld en ze (lichaam en geest) zijn dus niet hun eigen baas. Als een mens zijn eigen lichaam en geest niet kan controleren (waar hij van nature wel toe in staat is) wordt de mens zelf de manifestatie van hemel en hel, simpelweg omdat hij oordeelt op basis van eerdere ervaringen over dingen in de wereld die veranderen of hij dat nu wil of niet (objectieve gebeurtenissen).

In de uitspraken van Boeddha is eigenlijk niets terug te vinden dat gaat over schuldig zijn, of een noodzaak tot handelen.

CONFUCIANISME

Brengen de lessen van Confucius ons iets over het geweten of beschrijft hij iets wat op ons geweten lijkt? Confucius onderwijst bijzonder veel over hoe een mens zich dient te gedragen. Zijn dit dan vormen van etiquette of zijn deze lessen vergelijkbaar met regels betreffende het goede (als tegengestelde van het kwaad)? Zo maakt hij bijvoorbeeld een onderscheid tussen rechtschapenheid/rechtvaardigheid en winstgevendheid. De eerste is nastrevenswaardig, de tweede niet. Hij spreekt over mensen met een sterke moraal betreffende het goede, en mensen die er ‘met de pet naar gooien’. Ook heeft Confucius een concept van schaamte, iets wat ontstaat wanneer mensen anders handelen dan ze zeggen dat ze doen. Schaamte ontstaat ook wanneer mensen met de mond zeggen hoe het hoort, maar dat niet in hun eigen daden laten blijken.

Maar waar komt dit nu vandaan? Hoe komt Confucius aan zijn lessen? Kan iedere mens het? Gek genoeg is daar eigenlijk in de lessen niets van terug te vinden. Maar hij geeft de lessen wel en hij stuurt

aan op wijsheid. Dit lijkt te veronderstellen dat een mens (iedere mens?) in staat is om dit te realiseren. Hiertoe, zo legt hij in een van zijn lessen uit, is oefening nodig: veel oefening, maar ook zaken als respect voor ouderen (bovenal de eigen ouders) in het bijzonder en de ander in het algemeen. Andere eigenschappen die bijdragen aan succes zijn eerlijkheid, zelfkennis, opgewektheid en doorzettingsvermogen. Oefening betekent het leren van de lessen en deze uitvoeren (met een lach).

Uitleg bij de afbeelding

De Middeleeuwse Peter Lombard beschrijft het geweten aan de hand van het visioen van Ezechiël. In dit visioen komen vier wezens uit de wolken. Ieder wezen ziet er uit als een menselijke figuur, maar ze hadden allen vier hoofden: aan de voorkant het gezicht van een mens (man), aan de rechterkant het aangezicht van een leeuw, aan de linkerkant van een os en aan de achterkant de adelaar. Lombard interpreteert deze vier gezichten als volgt: de mens staat voor de rede, de leeuw staat voor het emotionele, de os staat voor de begeerte, en de arend staat voor (het vermogen tot) zelfkennis en (vermogen tot) het onderscheid tussen goed en kwaad. Geen mens, aldus Lombard, is in staat één of meer van deze te verliezen, wat er ook gebeurt ze zijn en blijven in hem aanwezig. Zelfs als ze niet meer zichtbaar zijn in het gedrag, zijn ze nog sluimerig in de mens aanwezig.